

4.

Boer en markt

Ondernemen in een vernieuwend platteland

De markt voor boeren veranderde na de Tweede Wereldoorlog. De boerderij werd onderdeel van een steeds meer aaneengeklonken productieketen. Waar de boer vroeger centraal stond in die keten, was hij nu een klein onderdeelje geworden. Zijn ondergeschikte positie dwingt hem voort te gaan op de weg van schaalvergroting en specialisatie. Sommigen zoeken alternatieven in kleine niches in de landbouwmkt, anderen schakelen over naar de inzet van hun boerderij als toeristische attractie of als hulpmiddel in de maatschappelijke zorg. De door de overheid ingezette modernisering en de 'autonome' marktvernieuwing convergeren vanaf de jaren tachtig. De multifunctionele of verbrede landbouw die daaruit is ontstaan is op zoek naar een volwaardige marktpositie

Inleiding.

Het Zuidhollandse Papenveer is tegenwoordig een buurtschap van de gemeente Nieuwkoop. Het telt bijna twaalfhonderd inwoners. Katholieke inwoners uit Korteraar moesten hier in het verleden de oversteek over het riviertje de Aar maken om ter kerke te kunnen gaan in Langeraar. Vandaar de naam Papenveer. Het dorpje is in feite een soort kolonie van de omliggende plaatsen. Tussen Langeraar en Papenveer liggen tegenwoordig de voor toeristen aantrekkelijke Langeraar Plassen, een meer dat is ontstaan als gevolg van veenafgravingen. In Papenveer ontwikkelde zich in de 20e eeuw de groenteteelt. Deze tuinbouwactiviteit maakte het dorp welvarend, niet in de laatste plaats doordat de conservenfabriek eveneens werkgelegenheid bood aan veel dorpingen. Door schaalvergrotingen binnen de sector daalden de overlevingskansen voor de groentetuinders. De doorzetters schakelden over naar de bloementeel, aanvankelijk vooral rozen, anjers en chrysanten die zij naar de bloemenveiling in Aalsmeer brachten. In 1970 was de omschakeling dusdanig vergevorderd dat de overbodig geworden groenteveiling haar poorten sloot.¹ Papenveer was veranderd van een dorp van groentetelers in een van bloementelers. Bloemen zijn in vergelijking

¹ Tim Vredeveld, Agriculture in changing rural areas. The case of greenhouse horticulture in Papenveer (Groningen: Doctoraalscriptie University of Groningen, August 2009).

met groente een luxe product en daardoor nogal conjunctuurgevoelig. Wie in tijden van laagconjunctuur wil overleven, moet zijn product tegen een lagere prijs dan zijn concurrent kunnen aanbieden. Daling van de kosten door schaalvergroting zat er in Papenveer vanwege ruimtegebrek nauwelijks in. Bovendien stegen de energiekosten steeds verder. De concurrentie uit het buitenland, waar men de bloemen vaak zonder gebruik van kunstmatige energiebronnen kon laten groeien, werd vanaf de jaren negentig zwaarder. Overlevingskansen zijn daardoor alleen nog weggelegd voor slimme ondernemers of tuinders die doorgaan met specialiseren. Zo zijn er bedrijven die niet meer dan één soort, vaak moeilijk te telen bloem produceren die onder andere in Japan wordt verwerkt in boeketten. Of zij bieden hun plant in kant-en-klare gedecoreerde potten aan. In plaats van bulkproductie wordt op grond van wetenschappelijke kennis voor een 'hightech' product gekozen. Daarmee is een niche in de markt aangeboord, maar tevens neemt de economische kwetsbaarheid – vanwege de conjunctuurgevoelige afzet – van het bedrijf verder toe.² Hoe lang de bloementeel in Papenveer zal overleven, is niet voorspelbaar. Ruimtelijke planologen en bestuurders zetten liever hun geld op de ontwikkeling van toerisme. De tuinders moeten uitwijken naar tuinkassenparken elders in de gemeente, maar velen willen die stap niet meer zetten. Daarbij spelen allerlei overwegingen een rol, onder andere de (te) hoge investeringen en de kleine winstmarges in de tuinbouw.

Wat voor de Papenveerse bloementuinders geldt, is ook van toepassing op andere sectoren van de landbouwsector: specialisatie en schaalvergroting lijken een niet te stoppen trend. Specialisatie van het boerenbedrijf is geen eigentijds fenomeen. Nederland kende al in de zeventiende eeuw rondom de Hollandse steden specialisatie in kaasboerderijen en warmoezerijen. Elders waren bedrijven te vinden die hun veeteelt afstemden op de handel met de steden: ze richtten zich op slachtvee. De schaal waarop de specialisatie zich in de jaren zestig van de 20e eeuw zich begon af te tekenen is echter niet meer te vergelijken met die van vroeger. De industrialisatie van de landbouwsector heeft ongekende vormen aangenomen. De schaalvergroting, specialisatie en mechanisering van de productie gaan, zoals uit voorgaand voorbeeld blijkt, bovendien onverminderd voort.

Vergroting en specialisatie van het bedrijf zijn niet voor elke boer weggelegd. Wie niet wil specialiseren en ook niet wil stoppen, heeft als alternatieve keus verschillende nieuwe vormen van zogenaamd maatschappelijk ondernemen.³ In plaats van een onderdeel te worden van de voedselproducerende keten, kiezen de boeren voor een sociaal-maatschappelijke of ecologisch-maatschappelijke functie voor zijn boerenbedrijf. De opkomst van de zogenaamde zorgboerderijen,

² De gegevens zijn verzameld in het kader van het project 'Towards a deeper understanding of rural Europe', waarin een vergelijking werd gemaakt tussen Turkse, Franse en Nederlandse plattelandsdorpen. Lotte Hollander maakte over Papenveerse tuinders een documentaire.

³ Carola Simon en Anja Steenbekker, "De boer als maatschappelijk ondernemer," in: *Investeren in vermogen*, red. P. Schnabel et al, ('s-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006) 217-253.

die zich toelleggen op het ontvangen en begeleiden van kwetsbare groepen mensen, is daarvan een evident voorbeeld. Weliswaar is het aantal zorgboerderijen nog gering – op 1 april 2010 waren er 863 – maar de groei zit er nog in.⁴ Ook de strengere milieuwetgeving en de groeiende bemoeienis van de overheid bij ruimtelijke planning scheppen nieuwe mogelijkheden voor boeren. Waar de rol van de landbouw bij de instandhouding van het landschap belangrijk wordt geacht, bijvoorbeeld vanwege ecologische of toeristische redenen, is een overschakeling naar maatschappelijk ondernemen een mogelijkheid.

Tegenwoordig staat dit maatschappelijke ondernemen bekend als multifunctionele landbouw. Er zijn trouwens nog wel meer namen voor: aanvankelijk was deze vorm van ondernemen terug te vinden onder het begrip differentiatie van bedrijfsstijlen en bij het CBS wordt deze vorm tegenwoordig geregistreerd als verbrede landbouw. Inmiddels bestaan ook verschillende definities voor deze vorm van landbouw, maar het gemeenschappelijke uitgangspunt is het idee dat de landbouwsector, naast voedsel, een reeks andere producten of diensten als output heeft, zoals natuurbeheer en het lokale imago. Hoewel het procentueel gezien slechts een gering deel uitmaakt van de omzet van de agrarische sector, is maatschappelijk ondernemen wel om andere redenen van belang. Voor individuele ondernemers is het een overlevingsstrategie en voor de landbouwsector biedt het de mogelijkheid een positief imago te scheppen. Maatschappelijk ondernemen kan ook gezien worden als een omkering van de ooit gepropageerde modernisering van de kleine boer. Diens verdwijnen bleek onverwachte gevolgen te hebben op niet-economische terreinen. In dat verband is een interview dat de journalist Frank Westerman had met de voormalige minister van Landbouw en EG-commissaris Sicco Mansholt opmerkelijk. Westerman tekende in zijn boek *De graanrepubliek* uit de mond van Mansholt, bij uitstek een van de naoorlogse modernisten, op: ‘We moeten het platteland bewaren als een waardevol deel van de maatschappij, voor de cultuur en het voortbestaan’. Mansholt wist ook wel hoe dat moet gebeuren, namelijk door de kleine boeren te beschermen. Westerman was stomverbaasd. Mansholt, die aan de basis stond van de verdwijning van de kleine boer uit Nederland en die een soortgelijk programma had klaarliggen voor Europa, bleek plotseling die kleine boer als redder van het platteland te beschouwen. ‘Ja’, zo vervolgde Mansholt ‘diegenen die niet winstgevend kunnen produceren omdat hun bedrijf te klein is, of op marginaal grond ligt. Die moet je niet met omscholing of premies overhalen om ermee op te houden, nee, je dient ze een aanvullende uitkering te geven zodat ze ondanks hun onrendabele bedrijf boer kunnen blijven. Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars’.⁵ De kleine boer verscheen in dit betoog als sociaal-culturele redder van de Nederlandse landbouw. In werkelijkheid

⁴ CBS, *Verbrede landbouw* 2011.

⁵ Frank Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam: Atlas, 1999), 229.

zoekt deze kleine boer andere wegen, waarvan maatschappelijk ondernemen er één is.

Dit essay onderzoekt de betekenis van maatschappelijk ondernemen in de agrarische sector. Wat is het? Hoe is het ontstaan? Welke rol speelde het de afgelopen decennia binnen de agrarische sector? Maar Centraal staat de vraag in hoeverre maatschappelijk ondernemen een reactie is op de naoorlogse modernisering.

De grondslag voor de naoorlogse modernisering

Dit boek gaat niet over economie. Het is dan ook niet de bedoeling in dit hoofdstuk de bijdrage van de boeren aan de nationale economie verder uit te diepen. Wat dat betreft kunnen we volstaan met de opmerking dat de moderne Nederlandse boer nog steeds een substantiële bijdrage levert aan de welvaart in Nederlandse, daarbij geholpen door een zeer omvangrijk netwerk van aan de landbouw gerelateerde organisaties. In dit hoofdstuk gaat het om de rol die de landbouw werd toegedicht in het economisch bestel na de Tweede Wereldoorlog, omdat die rol het huidige fenomeen ‘maatschappelijk ondernemen’ kan verklaren. Het beeld van de boer is na 1945 geëconomiseerd, dat wil zeggen dat hij steeds vaker benaderd werd als een economisch subject. Dat is enigszins merkwaardig, want juist na de oorlog werd ook de sociale omgeving van de boeren sterk geaccentueerd. De Wageningse socioloog E.W. Hofstee had als adagium dat de boer een sociaal handelend wezen is oftewel dat al het economisch handelen uiteindelijk ook sociaal handelen is. Na 1945 werd de boerderij echter ingepast in een economisch-institutionele omgeving die er onvermijdelijk toe leidde dat de boer in zijn hoedanigheid van homo economicus centraal kwam te staan. Deze institutionele inbedding was kenmerkend voor de periode na 1945.

Schaalvergroting en specialisatie zijn de karakteristieke woorden van de naoorlogse modernisering. Het is illustratief om een aantal cijfermatige gegevens van de landbouwsector te noemen. De cijfers laten zien wat we natuurlijk allang weten. De Nederlandse landbouw is in de vorige eeuw enorm gerationaliseerd, geïntensiveerd en gespecialiseerd. Dit ging gepaard met een snelle schaalvergroting van de bedrijven. Van de 410.000 boerenbedrijven in 1950 waren er in 2009 nog slechts 73.000 over. Weliswaar was de hoeveelheid land die de landbouwers bewerkten, gedaald met ongeveer twintig procent, maar de bedrijven die waren gebleven, beschikten gemiddeld over veel meer hectaren grond. Ook het aantal arbeidskrachten daalde van 581.000 in 1950 naar 218.000 anno 2009.⁶ De arbeidsproductiviteit is als gevolg van de moderniseringsprocessen enorm gestegen. Landbouwhistoricus Merijn Knibbe berekende dat de verhoging van de productiviteit van een volledige arbeidskracht in de landbouwsector sinds 1910 steeg met de factor 27 en sinds halverwege de 19^e eeuw zelfs met de factor 40. Met andere woorden: rond het jaar 2000 produceerde een kwart van het

⁶ CBS Landbouwstellingen 1950–2009.

oorspronkelijke aantal boeren gezamenlijk tien keer zoveel als de boeren in 1850.⁷ Dit kan met een voorbeeld toegelicht worden. In 1950 bedroeg het aantal bedrijven dat varkens hield 271.000, terwijl in dat jaar in totaal ruim anderhalf miljoen varkens waren. In 2000 waren daar nog 15.000 bedrijven van over, maar die hadden gezamenlijk wel meer dan dertien miljoen varkens.⁸ Met het aantal mensen werkzaam in de landbouw was het niet anders. In 1850 was Nederland, kijkend naar de mate waarin de beroepsbevolking afhankelijk was van werk in de landbouw, een agrarisch land. Anderhalve eeuw later was echter nog maar drie procent van de beroepsbevolking agrariër. Eenzelfde trend is waar te nemen als men kijkt naar het aandeel van de landbouw in de Nederlandse economie. Het aandeel van de landbouw in het bruto nationaal product daalt al jaren. In 1987 was dat nog vier procent, in 2006 nog 'slechts' twee procent volgens de cijfers van het CBS. Overigens ligt de betekenis van de landbouwsector ook nog op andere terreinen, zoals de export en de ontwikkeling van hightech kennis. Berekent men het gehele agrocluster, dan is het aandeel ongeveer tien procent van de nationale economie en zelfs twintig procent van de export in 2003.⁹ De landbouw vormt dus nog steeds een substantieel onderdeel van de Nederlandse economie.

De modernisering van het boerenbestaan is natuurlijk van alle tijden. De landbouw heeft zich voortdurend aan veranderende omstandigheden moeten aanpassen. Toch is de modernisering die sinds de industrialisatie haar intrede deed, anders van aard geworden. De geleidelijke mechanisering van de landarbeid en de industrialisatie van de landbouw zelf brachten vernieuwingen met zich mee die niet alleen directe invloed hadden op de arbeid en de productiemethoden, maar ook op de kapitaalintensiteit van boerenbedrijven en hun gerichtheid op de internationale markt. Na de Tweede Wereldoorlog werd dat proces bovendien door de overheid geïntensiveerd. De bemoeienis van de overheid met als doel de inpassing van de landbouwsector in de eigentijdse economie is wellicht het meest opvallende kenmerk van het naoorlogse moderniseringsproces. Zij bouwde voort op een 'traditie' die eind 19^e eeuw al was ontstaan en vervat lag in het zogenaamde OVO drieluik. OVO staat voor de trits onderzoek-voorlichting-onderwijs. De overheid nam vanaf eind 19^e eeuw steeds meer doelen en taken die voordien door de boerenorganisaties al waren gesteld, over. Zo evolueerden de landbouwlerearen die eind 19^e eeuw in dienst waren van het Rijk, in de loop van de 20^e eeuw tot de zogenaamde Rijkslandbouwconsulenten. Ook de organisatie van het onderzoek en onderwijs kwam steeds meer onder

⁷ Merijn Knibbe, "Landbouwproductie en -productiviteit, 1807-1997," in: *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999*, red. Ronald van der Bie en Pit Dehing, 37-60 (Voorburg/Heerlen: CBS & Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1999), 38; Merijn Knibbe, "Boter, kaas of eieren. Anderhalve eeuw landbouwsucces." *CBS Index*, nr.1 januari 1999, 28-31, aldaar 31.

⁸ CBS, Statline. *Landbouw vanaf 1851*. <http://statline.cbs.nl/> (geraadpleegd 3 juni 2012).

⁹ *Het Nederlandse agrocluster in beeld* ('s-Gravenhage: Ministerie van LNV, [2003]).

invloed van de overheid te staan.¹⁰ Door de samenvoeging van allerlei initiatieven ontstond in 1918 de Landbouwhogeschool, de latere universiteit van Wageningen. De daar opgedane kennis werd via de voorlichting en het onderwijs doorgegeven aan de landbouwsector. Vanaf de jaren twintig ontwikkelde zich de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst, die via vele consultants de boeren in het veld bijstond. Na de Tweede Wereldoorlog werd deze dienst een van de belangrijkste spullen in het moderniseringsproces.¹¹ De betekenis van het OVO-drieluik heeft soms wat mythische proporties aangenomen, als zou ze de basis van de bloei van de Nederlandse moderne landbouw vormen. De invloed van onderwijs, onderzoek en voorlichting is onmiskenbaar groot geweest, maar uiteindelijk blijken economische factoren van veel groter belang geweest voor de groei, dan alleen dit proces van kennisintensivering. Desalniettemin vertegenwoordigt het begrip OVO-drieluik in belangrijke mate de bemoeienis van de overheid met de landbouwsector.

In de 20e eeuw, vooral in de tweede helft daarvan, versnelden de veranderingen in de landbouw. De sterkste groei vond na 1945 plaats toen het landbouwbedrijf industrialiseerde. Met die industrialisatie bedoelen we niet alleen dat een sterke mechanisatie van de arbeid plaatsvond. Dat gebeurde immers al sinds het laatste kwart van de 19e eeuw, toen de grote landbouwcrisis veel grote boeren dwong te zoeken naar methoden om op de kosten van arbeid te bezuinigen. Weliswaar was de mechanisatie van na 1945 in intensiteit en omvang vele malen groter dan daarvoor, maar het proces was al veel langer gaande. Industrialisatie betekent na 1945 vooral ook dat de managementtechnieken veranderden. De modernisering van de landbouw vereiste een vernieuwing van de bedrijfsstijl en de bedrijfsvoering. Vanaf de jaren vijftig ging de overheid zich daar steeds intensiever mee bezighouden. Die hiervoor al aangehaalde Sicco Mansholt, sterk voorstander van overheidsbemoeienis en modernisering, introduceerde een landbouwstructuurbeleid dat de verouderde prijs- en productiepolitiek moest terugdringen. Het landbouwstructuurbeleid was erop gericht de arbeids- en productieomstandigheden voor boeren te verbeteren. Kern ervan werd de ruilverkaveling, die in 1954 met de invoering van een grondig gereviseerde wet nieuw leven in werd geblazen.¹² Niet alleen werd het land door herverkaveling tot grotere percelen makkelijker te bewerken, maar allerlei infrastructurele projecten (wegen, bruggen, dammen, kanalisatie, grondverbetering) verbeterden tegelijkertijd de bereikbaarheid en de productiviteit van boerenbedrijven. De moderne

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Maarten Duijvendak, Erwin H. Karel en Pim Kooij (red). *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs* (1906–2006) (Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2008).

¹¹ P.J.P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen, s.n., 1984).

¹² S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkavelingen in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Wageningen/Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2004).

ruilverkavelingen hebben het Nederlandse landschap drastisch veranderd¹³. Tussen de allereerste ruilverkaveling na de aanname van de ruilverkavelingswet in 1924 en de invoering van de landinrichtingswet in 1985 ging bijna twee miljoen hectare land op de schop, waarvan sommige percelen zelfs meermaals. De gemiddelde kavelgrootte steeg daardoor van 2,5 naar 3,9 hectare en het aantal kavels per bedrijf daalde van 4,5 naar 3,3.¹⁴ Zelfs anno 2005 was het aantal ruilverkavelingen nog aanzienlijk: ruim één miljoen hectare was in dat jaar in uitvoering of in voorbereiding.¹⁵

De ambtenaren op het Ministerie van Landbouw waren er niet gerust op dat de ruilverkavelingen overal even goed zouden aanslaan. Vooral in wat zij beschouwden als landbouwkundig achtergebleven gebieden vonden ze een flankerend voorlichtingsbeleid noodzakelijk. Het meest omvangrijke daarvan was het zogenaamde streekverbeteringsbeleid. De naam suggereert dat het om de fysieke verbetering van een streek ging, maar in werkelijkheid stond de sociale ‘verheffing’ van de plattelandsbevolking centraal. Het was een *social-engineering* oftewel maakbaarheidsproject, waarin de overheid de lokale bevolking in de gewenste sociale richting wilde sturen. In het streekverbeteringsprogramma stond een voorlichtingscampagne centraal die zich richtte op de boeren en hun gezin. Naast technische en economische ondersteuning kende het programma vooral een sociale component, die sterk was gebaseerd op de moderniseringsthese van E.W. Hofstee.¹⁶ Hofstee veronderstelde dat veel boeren nog in een traditioneel cultuurpatroon leefden, terwijl de wereld om hen heen snel veranderde in een moderne, industriële samenleving. De boeren leden aan een *cultural lag*, dat wil zeggen fysiek leefden zij weliswaar in de 20^e eeuw, maar mentaal verkeerden zij nog in de 19^e. Hofstee en zijn medewerkers beschouwden het als een van de taken van de socioloog om de achterblijvende boeren te geleiden naar de wereld van een modern cultuurpatroon. Boeren die op hun dooie gemak door het dorp slenterden en met elke buur een praatje aanknoopten, waren volgens hen uit de tijd.¹⁷ De moderne boer woonde buiten het dorp, vlak bij zijn land. Praten deed hij op de vergaderingen van de boerenbond en daar kwam hij met veel kennis, want hij las dagelijks de krant en wekelijks zijn vakbladen. Hij had ook meer gezien dan zijn dorp alleen, want hij ging met zijn gezin met vakantie. Zijn al even moderne vrouw beheerde het huishouden volgens rationele principes en met de nieuwste keukenapparatuur. De kinderen volgden de best mogelijke opvoeding. Wilden ze hun vader niet opvolgen, dan was dat geen probleem. De

¹³ G. Andela, *Kneedbaars landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Bussum: NAI, 2000).

¹⁴ Van den Bergh, *Verdeeld land*, 168–169.

¹⁵ CBS: Landbouwcijfers 2010.

¹⁶ Erwin H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2005).

¹⁷ Groninger Archieven, NAHI Groningen, Archief W. Horinga, ‘Specialisten cursus streekontwikkeling’.

boerderij werd dan gewoon verkocht. De moderne boer was namelijk in de ogen van de Wageningse sociologen een marktdenker. Later kregen sommigen van Hofstee's medewerkers twijfel over zijn opvattingen betreffende de taken van sociologen, maar in de jaren vijftig en begin jaren zestig was daarvan nog weinig te bespeuren.

Hofstee vond in de nieuwe, net gekolonialiseerde IJsselmeerpolders een prachtig laboratorium vol moderne boeren. Hij kon daar zijn opvattingen toetsen, om die vervolgens toe te passen in programma's die de traditionele boeren op de zandgronden moesten veranderen. Het streekverbeteringsbeleid was een synthese tussen politieke belangen, namelijk het uit de wind houden van kleine boeren die een belangrijke electorale groep vormden, en wetenschappelijke moderniseringsdrang. Het programma startte in 1956 en eindigde in 1970. In de tussentijd evolueerde het beleid. Waar aanvankelijk nog gepoogd werd hele dorpsgemeenschappen het pad naar de moderne wereld te wijzen, richtten de vernieuwers zich gaandeweg op de meest 'beloftevolle' bedrijven. Dit was zeker het geval toen de confessionele boerenbonden zich vanaf begin jaren zestig niet langer principieel verzetten tegen een sanering van de kleine boerenbedrijven. Het zogenaamde Ontwikkelings- en Saneringsfonds (O&S-fonds), dat aanvankelijk werd ingezet om jonge boeren te stimuleren, werd toen steeds meer gebruikt om oude boeren uit te kopen. Daarmee konden de politieke partijen hun electorale achterban tevreden stellen en verviel de politieke basis onder het streekverbeteringsproces. Overigens werd het programma daarna nog bijna een decennium als beleidsinstrument gebruikt.

Het was niet alleen het beleid dat de landbouwsector moderniseerde. De impulsen van buitenaf waren minstens zo belangrijk. De boerenbedrijven raakten steeds meer in de greep van instellingen die zich om commerciële en beleidsmatige redenen bezighielden met de landbouw. Het was voor één van Hofstee's medewerkers, Bruno Benvenuti, aanleiding voor de ontwikkeling van zijn zogenaamde *Technical and Administrative Task Enviroment* (TATE) concept. Benvenuti promoveerde in de jaren zestig bij Hofstee op het proefschrift *Farming in cultural change*. Hij volgde daarin nog de modernistische opvattingen van zijn promotor. In de jaren zeventig kreeg hij echter meer oog voor de negatieve zijde van de modernisering.¹⁸ Benvenuti vroeg zich af waarom een Nederlandse boer met precies dezelfde melktank werkte als zijn collega ver weg in Noord-Italië en hij beantwoordde die vraag door te wijzen op de toenemende macht van de melkfabrieken. Hij concludeerde dat de rationalisatie, schaalvergroting en kapitalisering van de boerenbedrijven ertoe hadden geleid dat de boer zijn controle over het eigen bedrijf was kwijtgeraakt. Hij was gevangen geraakt in een agro-industrieel complex, dat Benvenuti dus TATE doopte. De bank bepaalde de

¹⁸ Bruno Benvenuti, *Geschriften over landbouw, structuur en technologie*. Ingeleid, bewerkt en vertaald door Jan Douwe van der Ploeg (Wageningen: Wageningen Landbouwniversiteit, 1991).

hoogte van de lening, de overheid reguleerde productie en prijzen via quota en andere beleidsmaatregelen, en de agro-industrie bepaalde de bouw- en teeltplannen. De boer was verworden tot een marionet van de hem omringende agrarische instellingen en instituties. Zijn invloed was terugdrongen tot die van uitvoerder. Slechts als het misging, kon en moest hij de volledige verantwoordelijkheid dragen. In dat geval faalde namelijk niet het systeem, maar de individuele boer-ondernemer. In de jaren negentig heeft Benvenuti, naar aanleiding van het *structure-actor* debat binnen de sociologie, deze analyse wat genuanceerd. Dat neemt niet weg dat de kern van zijn betoog overeind is blijven staan. De boer is niet langer een onafhankelijk ondernemer die zijn eigen strategie bepaalt, maar is onderdeel van een complexe geïnstitutionaliseerde machinerie die nauwe grenzen stelt aan zijn handelingsvrijheid.

Benvenuti's analyse is nooit algemeen geaccepteerd geraakt. De plaatsing van de boer in de rol van willoos slachtoffer stuitte op verzet. Voor boeren was het een ontmoedigende conclusie dat zij geen invloed hadden op de op hun bedrijf gehanteerde productiewijze. Hun levenswerk zou in werkelijkheid de creatie van een TATE zijn! Benvenuti's visie impliceerde ook dat verzet, bijvoorbeeld in de vorm van alternatieve bedrijfsstrategieën, zinloos zou zijn. Juist de nieuwe generatie Wageningse sociologen zag in dat laatste echter steeds meer perspectief. Toch moet Benvenuti's invloed niet onderschat worden. Zijn visie was een voorloper van de modernere landbouwkundige theorieën die de boerderij zijn gaan zien als een onderdeel, zo men wil radertje, van een wereldwijde voedsel-industrie. In de analyses van 'boer tot bord' (de verticale integratie van de voedselketen) gaat het om de machtsverhouding binnen de voedselketen: wie bepaalt wat geproduceerd wordt? Wie bepaalt de prijzen? Meer dan ooit spelen bijvoorbeeld supermarkten daarin een belangrijke rol.¹⁹ Vaak slaan zij de tussenhandel over en betrekken hun goederen rechtstreeks van boeren bij wie zij de kwaliteit van de producten controleren, maar aan wie ze ook goedkope leningen en dergelijke kunnen verschaffen. Tegenover deze sturing vanuit de consumentenzijde staat de oudere sturing door de producentenzijde, zoals de productcoöperaties. Veel boeren zijn inmiddels met handen en voeten gebonden aan de levering van hun producten aan industriële producenten of aan supermarkten. De wat kleinschaligere landbouw staat buiten deze ontwikkeling, maar heeft het daardoor ook moeilijk zich staande te houden. Juist zij heeft belang bij alternatieve strategieën.

De afgelopen halve eeuw is de voedselvoorziening sterk geglobaliseerd. Weliswaar worden al eeuwenlang landbouwproducten van het ene land naar het andere verplaatst, maar de voorbije decennia is dat van een ongekende omvang geworden. Trans National Corporations (TNC's) spelen daarin een belangrijke

¹⁹ David Burch en Geoffrey Lawrence (ed.), *Supermarkets and Agri-food Supply Chains. Transformations in the production and Consumption of Food* (Glos: Edward Elgar Publishing, 2007).

rol. Volgens sommige berekeningen beheersten zij in het begin van de 21^e eeuw bijna 50 procent van de landbouw- en voedselindustrie.²⁰ Teneinde de ontwikkelingen in de landbouw te kunnen beoordelen, is het tegenwoordig daarom niet meer voldoende om alleen te kijken naar de boerenbedrijven en de hun omringde instituties. Uitgangspunt wordt het wereldwijde *food system* (voedselvoorzieningssysteem) – waarvan het landbouwsysteem een onderdeel is – en de actoren en machtsrelaties die binnen dit systeem functioneren. Behalve de TNC's zijn dat ook de moderne supermarkten als 'vertegenwoordiger' van de consumenten (maar waarvan velen ook TNC's zijn), de boeren als basisproducten, overheden als regulatoren, niet-gouvernementele organisaties (NGO's) als de belangenbehartigers van aan landbouw gerelateerde problemen (bijvoorbeeld natuur en milieu, certificatie van producten en dergelijke) en de productievoorzieningsvoorwaarden scheppende ondernemingen (banken, transport, kennisinstituties). Van gelijke machtsverhoudingen is binnen het voedselvoorzieningssysteem geen sprake. De TNC's hebben zeer invloedrijke posities weten te veroveren en zijn steeds meer in staat nationale en internationale ontwikkelingen naar hun hand te zetten.

Uiteraard kennen de onderdelen van het moderne systeem van voedselvoorziening een veel langere geschiedenis. In Nederland vormden de coöperaties die aan het einde van de 19e eeuw ontstonden, daarvan een mooi voorbeeld. Zij organiseerden aanvankelijk de belangen van boeren in productie- en inkoopgemeenschappen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in de zuivel, de suiker en de aardappelmeel. In de 20^e eeuw maakten deze coöperaties (en ook particuliere ondernemingen in de voedingsmiddelenindustrie) een vrijwel continu proces van saneren, fuseren (ook met non-coöperatieve ondernemingen) en internationaliseren mee.²¹ Hoewel coöperaties in naam nog steeds bestaan en boeren vaak formeel nog invloed kunnen uitoefenen op het beleid, zijn de directies van de coöperaties steeds verder af komen te staan van de directe belangenbehartiging van de boeren.²² In de 21^e eeuw zijn het of zelfstandige TNC's of een onderdeel daarvan geworden. De vraag is natuurlijk wanneer en waarom binnen het voedselvoorzieningssysteem een reallocatie van de macht heeft plaatsgevonden. Die vragen zijn allesbehalve uitputtend onderzocht. Evident is dat de globalisering na de Tweede Wereldoorlog in de agribusiness van een andere orde is dan daarvoor. Het 'omslagpunt' moet dan ook in die periode ergens gezocht worden. Oorzaken zijn onder andere de neoliberale koers van veel overheden (ook de Europese

²⁰ Jennifer Clapp and Doris Fuchs, "Agrifood Corporations, Global Governance and Sustainability," in: *Corporate Power in Global Agrifood Governance*, ed. J. Clapp and D. Fuchs, 1-23 (Cambridge MA: MIT, 2009), 4-6.

²¹ Zie: Yves Segers, Jan Bieleman and Erik Buyst, *Exploring the food chain. Food production and food processing in Western Europe, 1850-1990* (Turnhout: Brepols, 2009).

²² Zie voor een recente historische analyse van het landbouwcoöperatiewezen: Ronald Rommes, *Voor en door boeren? De opkomst van het coöperatiewezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht: Uitgeverij Verloren, 2013).

Unie) waarbinnen TNC's goed gedijen, de modernisering van de agrarische productie waardoor het aantal boeren steeds kleiner wordt en het moderne financieringssysteem dat ook speculatie op de voedselmarkten bevordert. TNC's zijn daardoor in de positie gekomen dat zij nationale en ook transnationale afspraken van overheden kunnen omzeilen of links laten liggen.

Hoewel de TNC's vaak een beslissende invloed kunnen uitoefenen binnen het voedselvoorzieningssysteem, betekent deze macht niet dat andere actoren binnen dat systeem niet relatief autonoom kunnen opereren. Die autonomie maakt het systeem dynamisch en veranderlijk, en houdt voor boeren de optie open om alternatieve strategieën te volgen.

Vernieuwend Platteland

De snelle sanering van de landbouw zoals die vooral in de jaren zestig van de 20^e eeuw op gang is gekomen, begon in de loop van de jaren tachtig te stagneren. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats vergden twee van de belangrijkste strategieën, de specialisatie en de schaalvergroting, grote investeringen. Veel boeren ontbrak het eenvoudigweg aan de middelen daartoe. Het doorgroeien naar megabedrijven was (en is) daarom uiteindelijk slechts voor een steeds selecter wordende groep weggelegd. Ook ontbreekt de fysieke ruimte in Nederland om dit proces over de gehele boerenpopulatie te doen laten plaatsvinden. Akkerbouwbedrijven kunnen niet tot in het oneindige blijven groeien. En de moderne veeteeltbedrijven zijn tegenwoordig weliswaar technisch in staat zonder grond te produceren, maar de belasting van het milieu die zij veroorzaken is ook aan grenzen gebonden. Bovendien neemt de maatschappelijke weerstand tegen megabedrijven toe. Vooral het veronderstelde dieronvriendelijke karakter van deze bedrijven staat ter discussie.

Wanneer de 'tegenbeweging' tegen de modernisering, zo daar al van gesproken kan worden, begonnen is, laat zich minder eenvoudig bepalen. Historici veronderstellen dat in het proces van modernisering in de landbouw verschillende periodes zijn te onderscheiden. In elk geval is evident dat na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe periode startte. Vaak wordt aangenomen dat dit proces zich vrijwel ononderbroken tot de dag van vandaag doorzette, maar het is ook mogelijk in de naoorlogse periode twee fasen te onderscheiden. In de eerste periode is dan sprake van een intensieve overheidsbemoeienis met het moderniseringsproces in de vorm van stimulering en in de tweede van een afnemende overheidsbemoeienis zonder dat de regulerende taak uit het oog wordt verloren. De overgang van de ene fase naar de andere heeft in de jaren tachtig plaatsgevonden. Dat werd onder andere gesymboliseerd door de invoering van de Landinrichtingswet, die het einde inluidde van de dominante positie van de landbouwsector op het platteland. Ook de mestwetgeving, die de regulerende taak van de overheid benadrukte, en de herijking van het landbouwbeleid van

Brussel, waardoor de marktwerking op termijn de landbouweconomie moest gaan reguleren, markeren de overgang.

De 'tegenbeweging' tegen de modernisering manifesteerde zich op verschillende terreinen: politiek, ecologisch en economisch. Het verzet van de Vrije Boer en de Boerenpartij richtte zich weliswaar vooral tegen de manifeste overheidsbemoeienis, maar de minder zichtbare modernisering was wel degelijk één van de oorzaken. De beweging vond veelal juist aanhang in plaatsen, zoals Hooogeveen, waar het aantal kleine boeren nog omvangrijk was. Juist onder de groep kleine boeren heerste onvrede, zeker nadat de confessionele standsorganisaties zich begin jaren zestig niet langer tegen sanering van deze groep verzetten. Als autonome kracht heeft de politieke 'tegenbeweging' zich echter nauwelijks ontwikkeld. Het ecologische verzet concentreerde zich in hoge mate bij de biologisch georiënteerde agrarische groepen. Deze waren al ontstaan in de jaren twintig, dus voor de grootschalige modernisering begon. Toentertijd gebeurde dat nog hoofdzakelijk op grond van de antroposofische leer van Rudolf Steiner.²³ Ook zij verzetten zich tegen bepaalde productietechnieken, maar hun navolgers uit de jaren zestig en zeventig van de 20^e eeuw voegden daar nieuwe verzetsmomenten bij die veelal samenhangen met dierenwelzijn en milieu.²⁴

Naast het genoemde politieke en ecologische verzet ontstond vanaf de jaren tachtig ook een economische oppositie tegen de modernisering. Die vond vooral aanhang onder boeren voor wie de modernisering (en vooral de daarmee gepaard gaande schaalvergroting) geen optie meer was.²⁵ Het ging niet om de kleine boeren die in de jaren vijftig en zestig de doelgroep van de moderniseerders waren geweest. Deze boeren waren immers vrijwel allemaal weggesaneerd. Het betrof boeren die aanvankelijk mee moderniseerden, maar allengs het proces niet meer konden bijbenen. Deze groep groeide in de loop van de jaren tachtig. Zij was op zoek naar alternatieve inkomsten, waarmee ze hun boerenbedrijf in stand konden houden. Anders dan de moderniseerders, voor wie een bovenlokaal netwerk van essentieel belang was geworden, zochten zij hun basis opnieuw in de lokale omgeving en verbonden zij zich waar mogelijk met regionale plattelandsbewegingen die een eigen streekidentiteit propageerden. Ook op politiek niveau streefden zij naar samenwerking met partijen die belangen hadden op het platteland, zoals de natuurbeweging en de toeristensector. Daar waar een groot aantal boeren geïncorporeerd was in de voedselindustrie, probeerden deze boeren een nieuw netwerk te creëren, door coalities aan te gaan met andere belanghebbenden op het platteland. Anno 2012 wordt een onderscheid gemaakt tussen

²³ Dick Hollander, 'Tegen beter weten in'. *De geschiedenis van de biologische landbouw en voeding in Nederland (1880-2001)* (s.l.: s.n., [2012]), 49-64.

²⁴ Simone van der Ham, *Wens & werkelijkheid. Studie naar een geschiedenis van de biologische landbouw en voeding in Nederland* (Arnhem: Spring Food – en Bio food Magazine, 2008), 32-63.

²⁵ H.B. Schoorlemmer, F.J. Munneke en M.J.E. Braker, *Verbreiding onder de loep. Potenties van multifunctionele landbouw* (Wageningen: PPO Wageningen UR, 2006) 9.

zogenaamde rationale verbreders en geïnspireerde verbreders. De eerste groep richt zich op de voedselproductie en de tweede neigt ernaar meer accent te leggen op maatschappelijke taken als zorg en recreatie. Waar de eerste haar alternatieve strategie kiest vanuit een gebrek aan mogelijkheden in de reguliere landbouwsector, kiest de tweede meer vanuit een bewuste visie.²⁶

In de jaren tachtig werd in ambtelijke rapporten voor het eerst aandacht besteed aan alternatieven voor de reguliere landbouw. In de decennia daarna dook maatschappelijk ondernemen van boeren onder verschillende termen en in verschillende contexten op. De Wageningse sociologen spraken van differentiatie in de landbouw die een alternatief moest bieden voor de eenvormige naoorlogse moderniserende landbouw. Vanaf de jaren negentig maakte de term plattelandsvernieuwing opgang. Binnen dit concept, waarvan de landbouw onderdeel was, stond de revitalisering van het platteland centraal. De term multifunctionele landbouw werd vooral na 2000 gehanteerd en binnen kringen van statistici werd bij voorkeur gesproken over 'verbrede landbouw'. De verschillende begrippen en concepten worden nog steeds dwars door elkaar gebruikt, hoewel er allerlei nuancerings in definities bestaat. In de ene visie tellen alle activiteiten mee, dus ook bijvoorbeeld natuurbeheer en biologische landbouw. In een andere definitie beperkt men zich tot agrarische gezinsbedrijven die activiteiten ontplooiën die niets met het voedsel- of sierteeltproces te maken hebben, maar waarbij wel gebruik wordt gemaakt van de reeds bestaande productiemiddelen (grond, arbeid, kapitaal en kennis) om nieuwe producten of diensten aan te bieden. Volgens sommigen is multifunctionele landbouw omvangrijker dan verbrede landbouw. Verbrede landbouw slaat in deze visie meer op de activiteiten op de boerderij (wat doet het) terwijl multifunctionele landbouw vooral betrekking heeft op de betekenis ervan voor de hele maatschappij (wat levert het op voor de samenleving).²⁷ De definitiekwestie speelt vooral een rol bij de berekening van allerlei statische gegevens. Moet de stalling van paarden (paardenpension) wel of niet als een verbrede activiteit worden gezien? Is de opwekking van windenergie een bedrijfseigen activiteit of niet? Hier laten we de definitiekwestie verder rusten, omdat niet zozeer het product centraal staat als wel het feit dat agrarische ondernemers opteren voor alternatieve activiteiten waarbij ze hun boerenbedrijf niet hoeven op te geven. In veel gevallen gaat het daarbij om een vorm van maatschappelijk ondernemen, waarin dienstverlening aan de samenleving centraal staat.

De term plattelandsvernieuwing werd aanvankelijk in de jaren zestig toegepast op ruilverkaveling en streekverbetering. In de jaren negentig werd het gebruikt om de noodzaak van revitalisering van het platteland aan te duiden. Plat-

²⁶ Schoorlemmer, Munneke en Braker, *Verbreiding onder de loep*, 9.

²⁷ G. Venema et al, *Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenningen van definities en informatiebehoeften* (Wageningen: Landbouw-Economisch Instituut, 2009), 22.

telandsvernieuwing werd toen een platform voor alternatieve landbouwstrategieën, maar verwaterde al gauw tot een containerbegrip waaruit iedereen naar hartenlust putte. Het omvatte niet alleen de herverdeling van de plattelandsruimte over landbouw, toerisme, natuur en woningbouw, maar ook in zijn algemeenheid de revitalisering van het sociale leven op het platteland. In 1997 constateerde een aantal onderzoekers van de Wageningse universiteit over de definiëring van plattelandsvernieuwing: 'De globale aanduiding heeft tot gevolg dat verschillende overheids- en maatschappelijke organisaties die bij plattelandsvernieuwing zijn betrokken er een verschillende betekenis aan geven. Daardoor is er niet altijd consensus. Plattelandsvernieuwing roept vooral beelden en toekomstverwachtingen op. Het verbeteren van de leefbaarheid van een gebied speelt daarbij een vooraanstaande rol. Plattelandsvernieuwing wordt ook vereenzelvigd met iets gezamenlijks: om de tafel gaan zitten, problemen analyseren en oplossingen bedenken. Verder wordt plattelandsvernieuwing in verband gebracht met een 'offensieve en integrale aanpak' van uiteenlopende functies: landbouw, natuur, milieu, recreatie, economie, cultuur'.²⁸ Naast de economische betekenis kreeg plattelandsvernieuwing in deze omschrijving dus ook een sterke sociale rol toegedicht.

De plattelandsvernieuwing kreeg ideologisch steun van de nieuwe generatie Wageningse sociologen die onder leiding van Jan Douwe van der Ploeg probeerde het concept gedifferentieerde landbouw verder te ontwikkelen.²⁹ Van der Ploeg was in 1992 benoemd op de leerstoel van Hofstee. Waar Hofstee met zijn moderniseringsthese ooit een symbiose bewerkstelligde tussen politiek en wetenschap, probeerde Van der Ploeg dit te herhalen. Dit keer echter niet met de politiek maar met de boeren zelf. De onderzoekster Wilma de Vries, verbonden aan Van der Ploegs vakgroep, constateerde in 1995 dat de zogenaamde pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw een brug kon slaan tussen burgers en boeren. Dat was een van de belangrijkste doelstellingen van de plattelandsvernieuwing.³⁰

Van der Ploeg was een bewonderaar van Benvenuti. Hij vertaalde en propageerde diens werk in de jaren tachtig. In navolging van Benvenuti nam hij in zijn boek *De virtuele boer* het kennisproces waarmee de boer werd omringd onder de loep. De titel verwees naar de niet-existerende boer in de ingewikkelde planingsmodellen van de overheid. Ambtenaren en beleidsmakers waren het zicht op de in de werkelijkheid bestaande boer kwijt geraakt en veronderstelden dat

²⁸ W. de Haas et al, *Kennis en plattelandsvernieuwing. Achtergrondstudie voor de verkenning plattelandsontwikkeling* (Wageningen: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1997).

²⁹ J.D. van der Ploeg, *Over de betekenis van verscheidenheid. Inaugurale rede uitgesproken op 25 maart 1993 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Rurale Sociologie van de Landbouwuniversiteit te Wageningen* ([Wageningen]: Landbouwuniversiteit, [1993]).

³⁰ Wilma de Vries, *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw* (Wageningen: Circle for Rural European Studies, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1995).

de in de planningsmodellen ontwikkelde boer de enige echte was. In Van der Ploegs visie hadden de kennissystemen zich te veel verzelfstandigd. De systemen waren er niet langer voor de boer, maar de boer was er voor de systemen. Voor het Ministerie van LNV was dat een onaangename constatering, omdat deze in feite het beleid stevig ter discussie stelde. Van der Ploeg pleitte voor een omkering van het beleid, waarin de boer weer het uitgangspunt zou worden. De boer was namelijk niet alleen slachtoffer. Hij (soms ook zij) was nog steeds in staat buiten de bestaande modellen om een bedrijf te ontwikkelen. In Nederland hadden aanvankelijk vooral biologische boeren daar een voorbeeldfunctie in ontwikkeld, maar ook op andere vlakken doken boeren die alternatieve strategieën ontwikkelden op.

Van der Ploeg propageerde om na de uniformering van de landbouwsector, in feite een gevolg van de door Hofstee gepropageerde modernisering, over te stappen naar differentiële modellen. Hij maakte in zekere zin een synthese van de visies van Hofstee en Benvenuti. De structuuranalyse van Benvenuti hield hij aan, maar hij integreerde daarin een meer actor-gerichte benadering, die moest leiden tot een meer gedifferentieerde landbouw. De Wageningse sociologen deden talloze studies naar boeren die zich met hun kleine bedrijven, ondanks de schaalvergroting en rationalisatie van de landbouw, staande wisten te houden. In de jaren negentig publiceerden zij regelmatig over de nieuwe weg voor de agrarische sector. Zij beschouwden naoorlogse modernisering als een noodzakelijke herstructurering, waarin kleine bedrijven verdwenen en de overblijvende bedrijven zich onderwierpen aan een door de staat opgelegde bedrijfsvergroting, intensivering van de productie, vergaande specialisatie, integratie in een agribusiness en technologische transformatie. Volgens Van der Ploeg hadden de boeren zich de *inner logic* die ten grondslag lag aan deze herstructurering eigen gemaakt. In de loop van de jaren tachtig en negentig groeide het pessimisme over de toekomstige ontwikkelingen onder de boeren die het 'klassieke' moderniseringspad volgden. Daarentegen overheerste het gevoel van optimisme onder een kwart van de boeren, namelijk onder degenen die geloofden in een diversificatie van bedrijfsstijlen. Van der Ploeg zocht de 'nieuwe modernisering' in een overgang van de exogene ontwikkeling naar een meer endogene ontwikkeling. De landbouw moest zijn ontwikkelingskracht in zich zelf vinden en niet langer gestuurd worden door externe krachten.³¹ Vandaar dat de Wageningse sociologen, meer geïnteresseerd waren in de boeren dan in de politiek.

In 1997 lieten de Wageningers in het boek *Atlas van het vernieuwend platteland*, dat met steun van het Ministerie van LNV verscheen, zien hoe de differentiële modernisering in de praktijk kon uitpakken. In de publicatie kwamen ongeveer

³¹ Jan Douwe van der Ploeg, "From Structural Development to Structural Involution: The Impact of New Development in Dutch Agriculture," in: *Beyond Modernization. The Impact of Endogenous Rural Development*, ed. Jan Douwe van der Ploeg en Gerrit van Dijk, 109-146 (Assen: Van Gorcum, 1995), 139.

tweehonderd groepen, gezinnen en personen aan bod die bezig waren met het ontplooiën van vernieuwende activiteiten op het platteland. Volgens de samenstellers vormden zij slechts een klein deel van de grote groep vernieuwers. Ze omschreven de plattelandsvernieuwing als een proces met veel gezichten: het leveren van voedsel, de natuur, landschap, zorg, recreatie, milieu en kwaliteit en kwantiteit van het werk. In hun ogen streefde de plattelandsvernieuwing naar 'het creëren van een nieuw evenwicht, een nieuwe integratie tussen alle functies waarin het platteland en landbouw moeten voorzien'.³² Doel was het versterken van de sociaaleconomische situatie van het platteland. Dat moest tevens leiden tot een bestuurlijke vernieuwing, immers de bestuurlijke verhoudingen waren bepaald door 'de logica en vanzelfsprekendheden van gisteren'. Hoewel het niet expliciet werd gezegd, werd hier gedoeld op de jaren dat de landbouwsector het bijna- alleenrecht claimde op het platteland.

Een aantal zaken valt op in het boek. De plattelandsvernieuwing zoals die door de samenstellers werd gepropageerd liet de vernieuwingen op de traditionele bedrijven vrijwel geheel links liggen. Waarom zouden verdere schaalvergroting, specialisatie en rationalisatie, mits anders aangepakt, niet tot een 'leefbaarder platteland' leiden? Veel 'reguliere' bedrijven begonnen te zoeken naar duurzame vormen van productie of waren anderszins vernieuwend bezig op een maatschappelijk verantwoorde manier. Tot op zekere hoogte viel voor de keus van de samenstellers wel wat te zeggen, de bedoeling was immers nieuwe ideeën voor het voetlicht te brengen. Anderzijds moest men ook de beperkingen zien van de plattelandsvernieuwing. Weliswaar constateerde van der Ploeg in 1997 dat de 'markt' voor plattelandsvernieuwing op dat moment nog geen verdringingsmarkt was, maar hij bekeek daarbij alleen de initiatieven binnen de context van de plattelandsvernieuwing. Uiteraard hadden campinghouders er last van als boeren zich op 'hun' markt begaven. Er waren dus wel degelijk grenzen aan de groei van de differentiële landbouw. Dit impliceerde dat het 'reguliere' boerenbedrijf (dus de 'moderne' gerationaliseerde agrarische onderneming) nadrukkelijk in de landbouwsector aanwezig zou blijven. Vernieuwingen van dit soort bedrijven bleven dus evengoed van essentieel belang voor de plattelandsvernieuwing.

Pas in latere studies besteedden de Wageningse sociologen ook hieraan aandacht. Dit keer samen met LTO-Nederland. Die had aanvankelijk overigens moeite om de 'verbrede' landbouw op de lange termijn als een substantiële nieuwe ontwikkeling te beschouwen.³³ Men was te zeer gefixeerd op de belangenbehartiging van de 'klassieke' boeren en bovendien pasten de vernieuwende bedrijven aanvankelijk niet in de ontluikende sectorale structuur van de landbouworganisatie. Op den duur kon ook LTO-Nederland echter niet om de

³² R. van Broekhuizen e.a. (red) *Atlas van het vernieuwend platteland* (Doetinchem: Misset, 1997), 229- 231.

³³ Daniël Broersma, *Het Groene Front voorbij. De agrarische belangenbehartiging door LTO Nederland 1995-2005* (Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2010) 79.

nieuwe ontwikkeling heen. Van der Ploeg sprak in zijn boek *Kleurrijk Platteland* over verbreding, verdieping en zogenaamde herfundering van de landbouwsector.³⁴ Deze begrippen verwezen naar drie verschillende strategieën om het inkomen van boeren te verbeteren en tegelijkertijd te streven naar een meer duurzame landbouw. In deze publicatie ging het niet om een breuk met de gangbare landbouwbedrijf, maar ‘veeleer om een geleidelijke omvorming van de eigenlijke voedselproductie’.³⁵ Verbreding duidde daarbij op de uitbouw van het agrarisch bedrijf naar niet-agrarische doeleinden. Verdieping was uitbreiding of verbetering van de agrarische productie naar producten die een hogere opbrengst leverden, dat kon zowel biologische producten betreffen als nieuwe, zoals druiven voor wijn. De ‘herfundering’ streefde naar een ombouw van de bestaande bedrijven naar meer duurzame en ecologisch verantwoorde productiemethoden.

De praktijk van het vernieuwende platteland

De Wageningse sociologen constateerden dat nevenverdiensten geen onbekend fenomeen waren op het Nederlandse platteland. Op ongeveer zestig procent van de boerenbedrijven kwam een deel van het inkomen uit activiteiten die niets met het bedrijf van doen hadden. Zowel de man als de vrouw kon de extra inkomsten inbrengen. Gemiddeld ging het daarbij om een bedrag van ongeveer twintigduizend gulden. De plattelandsvernieuwing bouwde enerzijds voort op deze traditie, maar vernieuwde deze anderzijds ook, vooral omdat de activiteiten in het kader van de plattelandsvernieuwing ‘binnen’ of ‘rondom’ het bedrijf werden ontwikkeld.³⁶ Ook als men veel verder terug gaat in de geschiedenis van de Nederlandse landbouwsector zal men ontdekken dat neveninkomsten voor bepaalde groepen boeren een belangrijke geldbron waren. In oostelijk Nederland was het al sinds de 18^e eeuw een veel voorkomend verschijnsel dat boeren als nevenactiviteit een ambacht uitoefenden. De huisindustrie, zoals die in sommige delen van de Lage Landen onder boeren te vinden was, is daarvan ook een duidelijk voorbeeld. De Twentse textielindustrie bijvoorbeeld is in de 19^e eeuw voortgekomen uit de vele weef- en spinactiviteiten op de boerderijen. Ook de tabaksindustrie vond haar oorsprong in de (boeren)huisindustrie. Aan het eind van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw zochten vooral kinderen van kleine boeren vaak emplooi in de fabrieken, om daarmee het gezinsinkomen op peil te houden. Ondernemingen als Philips in Eindhoven haalden voor een belangrijk deel hun personeel uit de omliggende dorpen bij kinderrijke boerengezinnen. In de jaren vijftig keerden de moderniseerders zich tegen deze vorm van neveninkomsten voor het bedrijf. Deze inkomsten verhulden namelijk dat veel kleine

³⁴ Jan Douwe van der Ploeg et al (red), *Kleurrijk Platteland. Zicht op een nieuwe land- en tuinbouw* (Assen: Van Gorcum, 2002), 90-91.

³⁵ Van der Ploeg et al (red), *Kleurrijk Platteland*, 91.

³⁶ J.D. van der Ploeg, “Plattelandsvernieuwing: een overzicht,” in: *Atlas van het vernieuwend platteland*, red. R. van Broekhuizen et al, 229-237 (Doetinchem: Misset, 1997), 233.

boerenbedrijven absoluut niet rendeerden. In deze periode verdween het fenomeen neveninkomsten wat naar de achtergrond, dat wil zeggen dat het in de modellen van de agrarische experts niet voorkwam. Die modellen waren gericht op goed draaiende bedrijven, met voldoende opbrengsten uit de agrarische activiteiten om de landbouwer en zijn gezin volledig van te laten leven. Agrariërs die met hun bedrijven niet aan dat criterium voldeden, werden steeds vaker beschouwd als zogenaamde 'hobby-boeren'.

De constatering dat bij de platteland vernieuwing sprake was van een vernieuwing in vergelijking met het verleden, is in tweeërlei opzicht juist. In de eerste plaats dienden zich nieuwe vormen van neveninkomsten aan op het gebied van natuurbeheer, toerisme en maatschappelijke zorg. Vroeger leunden boeren logischerwijs op een industrialiserende economie, maar in deze moderne tijd zochten ze aansluiting bij de in Nederland dominant geworden diensteneconomie. In de tweede plaats organiseerden boeren zich op deze nieuwe gebieden ook beter, omdat ze niet langer als arbeider werden ingehuurd, maar zelf als ondernemer moesten optreden. Daardoor vonden zij op den duur ook meer gehoor bij de overheid en de boerenbonden. De multifunctionele landbouw was allang niet enkel meer een soort tegenhanger van de tendens tot specialisering en schaalvergroting. Het werd één van de vele strategieën die ontwikkeld werden om landbouwbedrijven een nieuwe levenskans te geven. De boer en zijn gezin ontwikkelden dan naast het normale boerenbedrijf een duidelijk maatschappelijk georiënteerde nevenactiviteit, die in sommige gevallen zelfs kon uitgroeien tot een hoofdactiviteit.

De multifunctionele landbouw heeft als maatschappelijk doel een brug te slaan tussen burger-consument en boer. Inmiddels gebeurt dat bij veel deelsectoren, waarvan een zestal als hoofdsectoren kan worden aangewezen. De meest omvangrijke is die van natuurbeheer. Deze maatschappelijke taak heeft zich ontwikkeld vanuit de in 1975 verschenen Relatienota en is, na aanvankelijk verzet en wantrouwen, onder boeren een integraal onderdeel geworden van de plattelandsontwikkeling. Hoewel veel boeren deze 'nevenactiviteit' in hun bedrijfsvoering hebben geïntegreerd, is de omzet relatief bescheiden. Zeker in vergelijking met het zogenaamde agrotourisme en de boerderijwinkels (boerderijverkoop). Ook het agrotourisme kent al een langere traditie, maar de boerenwereld is er vanaf de jaren tachtig op ingesprongen. Dit had mede te maken met de versoepeling van de wetgeving inzake campings. Toch moet het succes niet overschat worden, want cijfers ondersteunen het niet. Volgens de landbouwtellingen liep het aantal bedrijven dat agrotourisme als nevenactiviteit voerde tussen 2003 en 2008 terug van 390 (3,1 procent) van alle akkerbouwbedrijven naar 309 (2,8 procent).³⁷ Uit de telling blijkt dat vooral Zeeuwse akkerbouwers profiteerden van de nieuwe mogelijkheid. Goed beschouwd zijn ze echter vaak niet

³⁷ CBS, Landbouwtellingen 2008.

meer dan een nieuwe concurrent binnen de toeristische industrie. De individuele boer zal er mee gebaat zijn, maar de sector als geheel schiet er weinig mee op. Datzelfde geldt voor de boerderijwinkels, hoewel hun positie in het geheel nog veel marginaler is. Boerderijverkoop staat voor winkels waar boeren hun eigen producten verkopen zonder tussenkomst van de bestaande handel. Vaak zijn deze winkels op de boerderij gevestigd, maar soms opent men ook aparte winkels in steden. In dorpen nemen zij soms deels de functie over van verdwijnende supermarkten, hoewel zij zich ook – veelal met streekelijke producten – nadrukkelijk richten op toeristen en dagjesmensen.

Een vierde multifunctionele activiteit is zorg op de boerderij. Dit fenomeen ontwikkelde zich vanaf de jaren negentig op wat grotere schaal. De zorgboerderijen richten zich op mensen met een verstandelijke- en/of lichamelijke beperking. Daarnaast kunnen zij ook diensten verlenen aan personen met psychische of sociale problemen. Bovendien kunnen ook ouderen hier voor waardevolle dagbesteding worden opgevangen. In 2007 ging ongeveer 14 procent van de multifunctionele omzet in deze activiteit om. In vergelijking daarmee zijn de andere twee kernactiviteiten van gering belang: de kinderopvang en educatie zijn betrekkelijk nieuw, maar lijken voorsnog ook niet veel groeipotentieel te hebben.

Ook de overheid pikte de nieuwe trend op. Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Gerda Verburg installeerde eind 2007 de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Doel van deze nieuwe taakgroep was de stimulering van ‘de professionalisering en opschaling van de multifunctionele landbouw als motor van een veelzijdig en ondernemend platteland’.³⁸ Praktisch gezien wilde het ministerie boeren een steuntje in de rug geven die streekproducten verkochten, recreatieve activiteiten op hun boerderij organiseerden of zorg en educatie in hun bedrijfsuitoefening integreerden. In 2003 had nog 14,7 procent van alle Nederlandse landbouwbedrijven een nevenactiviteit. Via 13,5 procent in 2005 daalde het verder tot 11,4 procent in 2007. Dit zegt overigens niets over de totale omzet in deze nevenactiviteiten, maar het dalend aandeel spreekt wel boekdelen. Het is niet onwaarschijnlijk dat veel marginale bedrijven via deze nevenactiviteiten probeerden het hoofd boven water te houden, maar daarin uiteindelijk toch niet slaagden. Diegenen die wel succesvol waren, ontwikkelden echter een nieuwe markt.

Multifunctionele landbouw kent als belangrijke opkomende gebieden: Zuid-Limburg, Walcheren, het Groene Hart, de Friese Wouden en Noordoost-Overijssel. Volgens een inventarisatie waren in 2007 bijna 20.000 bedrijven met een gezamenlijke omzet van 322 miljoen euro betrokken bij de multifunctionele landbouw. De Taskforce liet in 2009 in een brochure weten dat een groep ge-

³⁸ Persbericht 6 december 2007 Website Ministerie van LNV, <http://www.minlnv.nl> (geraadpleegd 7 augustus 2009).

enquêteerde ondernemers (173) ‘jaarlijks 36.000 euro in de regio aan inkoop van lokale diensten en producten voor hun multifunctionele activiteit’ besteedde.³⁹ Ze vergat daarbij echter te vermelden dat volgens haar eigen tabel de inkomsten nauwelijks 16.000 euro per bedrijf bedroegen. Zelfs als men incalculeert dat sommige bedrijven op meerdere terreinen actief zijn (bijvoorbeeld zorg en natuurbeheer), dan blijft de discrepantie tussen beide bedragen te groot.

Via de Taskforce probeerde het ministerie meer maatschappelijk draagvlak te creëren voor deze alternatieve boerenactiviteiten, vandaar dat allerlei maatschappelijke, financiële en commerciële instellingen betrokken werden bij dit initiatief. De Taskforce stelde zich ten doel in vier jaar tijd het aandeel van de multifunctionele landbouw in de plattelandseconomie te verdubbelen: van 0,6 miljard naar 1,2 miljard euro. Die ambities werden twee jaar later alweer bijgesteld. In opdracht van het ministerie berekende een onderzoeksbureau de potentiële omzet van de multifunctionele boerenbedrijven en schatte deze op 1,5 tot 4,2 miljard euro.

Tabel 4.1 Geschatte omzet van multifunctionele bedrijven in 2007

Sector	Aantal bedrijven	Geschatte gemiddelde omzet (in miljoen €)	In % van het aantal landbouwbedrijven
Zorgboerderijen	756	45	0,98%
Agrarische kinderopvang	20	4	0,03%
Boerderijverkoop	2.850	89	3,70%
Agrarisch natuurbeheer	12.000–14.000	90	16,88%
Recreatie & toerisme	2.432	92	3,16%
Educatie	500	1,5	0,65%
Totaal		322	

Bron: Ecorys, Research and Consulting Nederland

Sinds 1998 wordt door het CBS ook de verbrede landbouw statistisch bijgehouden. Deze omvat niet, zoals bij de multifunctionele landbouw, alleen het agrotourisme, de boerderijwinkels en zorgboerderij, maar ook zaken als caravanstalling in de schuren, natuurbeheer, loonwerk voor derden en andere activiteiten. Procentueel maken deze activiteiten slechts een gering deel uit, dat bovendien nogal een op- en neergaande beweging vertoont. In 2010 hebben de meeste bedrijven (7922) neveninkomsten uit agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Op de tweede plaats komt het loonwerk voor derden (4050 bedrijven), oftewel het verrichten van werkzaamheden buitenshuis met eigen machines. Pas op de

³⁹ A.E. Roest et al, *Kijk op multifunctionele landbouw. Omzet en impact* (Wageningen: Landbouw-Economisch Instituut, 2009); A.E. Roest en A.D. Schouten, *Multifunctionele landbouw in de provincie, aantal bedrijven, spreiding en omzet van multifunctionele activiteiten per provincie* (LEI: Wageningen: Landbouw-Economisch Instituut, 2009).

derde plaats komt de verkoop aan huis (3043 bedrijven), direct gevolgd door stalling van goederen of dieren (2924 bedrijven) en het agrotourisme (2832 bedrijven). De meeste neveninkomsten worden dus nog steeds gehaald uit werkzaamheden die niet ver van het oorspronkelijke bedrijf afliggen. Het grootste deel van de bedrijven haalt minder dan 10 procent van de totale inkomsten uit de nevenactiviteiten. Voor bijna een derde van de boeren bedraagt die inkomsten tussen de 10 en 50 procent en voor ruim 10 procent is dat meer dan de helft. Toch gaat het uiteindelijk om een redelijk substantieel deel van de boerenbedrijven die één of meer neveninkomsten (23.613) genereren uit andere activiteiten dan de landbouw. Buiten het agrarisch natuurbeheer bedroeg dat 11 procent van de bedrijven in 2007.⁴⁰

Tabel 4.2 Verbrede landbouw in Nederland, enkele activiteiten in verband met maatschappelijk ondernemen, 1998-2010

	Totaal aantal landbouwbedrijven	Verkoop op de boerderij	Agrotourisme	Zorgboerderijen (incl. kinderopvang)
1998	104.873	4.101	2.955	318
1999	101.545	2.269	2.241	474
2003	85.408	5.374	2.533	372
2005	81.750	4.529	2.893	541
2007	76.741	2.851	2.455	605
2008	75.151	2.188	2.147	638
2009	73.008	2.252	2.237	771
2010	72.324	3.043	2.832	1.049
2011	70.392	3.300	3.349	1.140

CBS, *Verbrede landbouw* 2011

Epiloog: de nieuwe modernisering

De Wageningse socioloog Ad Nooij constateerde in een artikel in *Tijdschrift Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek voor de Landbouw* dat, na de modernisering van de jaren vijftig, de differentiële landbouw (zoals de Wageningse sociologen de multifunctionele landbouw aanduiden) uit de jaren tachtig de tweede naoorlogse modernisering was. Uiteindelijk vermengde de nieuwe moderniseringstrend zich in de visie van Nooij met een derde moderniseringsronde, namelijk die welke het platteland in een arena van elkaar bestrijdende en ondersteunende belangengroepen omtoverde.⁴¹ Het is trouwens de vraag of deze laatste twee modernise-

⁴⁰ Ecorys Nederland B.V., *Verbreiding gevraagd. Verkenning potentiële markt voor verbredingsactiviteiten landbouw. Eindrapport* (Rotterdam, april 2009), 9.

⁴¹ A. Nooij, "Drie modellen van plattelandsvernieuwing," *Tijdschrift voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de*

ringsrondes beschouwd kunnen worden als afzonderlijke entiteiten. Noch historisch, noch inhoudelijk zijn zij te scheiden. Men kan hooguit stellen dat ze tegelijkertijd in verschillende segmenten van de samenleving zijn ontstaan.

Tussen beide moderniseringsbewegingen is een groot aantal verschillen aan te wijzen.⁴² De plattelandsvernieuwing die aan het einde van de 20e eeuw plaatsvond, is anders dan de eerste naoorlogse modernisering, in belangrijke mate vanuit de boeren zelf gekomen. Waar de overheid als dirigent van de hervormingen optrad in de jaren vijftig en zestig, had ze in de jaren negentig een veel bescheidener rol. Hoewel de overheid sinds de jaren negentig wel stimulerende maatregelen nam om de nieuwe modernisering te bevorderen, heeft zij daar nooit veel richting aan gegeven. Het paste eenvoudigweg niet meer in de tijdsgeest dat de overheid een leidende rol op zich zou nemen. De omvang van de modernisering was ook veel bescheidener. De eerste modernisering omvatte een aanzienlijk deel van de boerenbevolking en het landbouwareaal. De nieuwe modernisering betrof slechts een gering deel van de boerenpopulatie. Een derde belangrijk verschil is de oriëntatie van de modernisering. Waar de eerste modernisering leidde tot een bovenlokale en bovenregionale oriëntatie van de boeren, leidde de nieuwe modernisering tot een terugkeer naar de regio. Het benadrukken van eigenheid en identiteit moest het onderscheid ten opzichte van andere regio's en ten opzichte van de als gevolg van de eerste modernisering ontstane eenheidsworst verduidelijken.

Maar verdient deze ontwikkeling van een multifunctionele landbouw wel het predicaat *nieuwe modernisering*? Is deze maatschappelijke tendens werkelijk zo nieuw? Zijn de zogenaamde maatschappelijk ondernemers niet in feite de 'nieuwe uittrekers'? Een uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw vindt voortdurend plaats. In de tweede helft van de 20e eeuw leidde die uitstoot zelfs tot een absolute daling van het aantal werkenden in de landbouwsector. Ook in de 19e eeuw en daarvoor vertelde de mate waarin plattelanders niet agrarische beroepen uitoefenden iets over het protokapitalistische karakter van een samenleving.⁴³ De vraag dringt zich dan ook op of modern maatschappelijk ondernemen niet meer is dan de moderne variant van uitstoot van overvloedige arbeidskrachten. De toekomst zal dat moeten uitwijzen. Hier wordt slechts geconstateerd dat het moderne maatschappelijke ondernemen een aspect kent van arbeidsuitstoot en reorganisatie van de landbouwsector. Ook CPB-medewerkers Steenbekker en Simon concluderen dat de meeste boeren slechts een gering inkomen kunnen verwerven uit maatschappelijk boeren en dat daarom 'de economische betekenis

landbouw 12, afl. 2 (1997): 118-121.

⁴² Zie ook: Karel, *Maakbare boer*, 333-334.

⁴³ Dirk Jaap Noordam, "Modernisering in de beroepsstructuur van Holland en Friesland in de vroegmoderne tijd," in: *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*, red. Herman Diederiks, J. Thomas Lindblad en Boudien de Vries, 141-152 (Hilversum: Verloren, 1994).

voor vitalisering van het platteland gering is'.⁴⁴ De vraag is of we daar de betekenis van het maatschappelijke boeren moeten zoeken. De omvang die de nieuwe multifunctionele sector heeft kan weliswaar nog groeien, maar is ook duidelijk aan grenzen gebonden. Ook de sociaal-geograaf Dirk Strijker, die zich heeft gespecialiseerd in de plattelandsontwikkeling, constateerde in een artikel in 2003 al dat het stimuleren van plattelandsvernieuwing waarschijnlijk lang niet alle bedrijven aan een nieuwe toekomst kon helpen.⁴⁵ Niet alleen was voor veel bedrijven de inkomenscomponent te gering bij verbreding, maar uit onderzoek van het LEI bleek tevens dat de bedrijven die wel baat hadden bij verbreding zich concentreerden in toeristische gebieden of vlakbij de stad.

De ontwikkeling van de Nederlandse landbouw is sterk afhankelijk van de internationale markt. Om verschillende redenen verliezen echter boeren op sommige terreinen de concurrentiestrijd, onder andere als gevolg van de hoge productiekosten hier te lande (of misschien wel de te lage elders in de wereld). De verbrede landbouw kan soms gebaseerd zijn op ideologische motieven, maar ze blijft uiteindelijk een alternatieve inkomensstrategie voor landbouwers, al dan niet noodzakelijk om het boerenbedrijf in stand te houden. De 'verbreding' is daarom niet zonder meer een heruitvinding van het verleden, maar nieuwe modernisering is een wat overdreven term, die meer de hoop van de Wageningse sociologen dan de werkelijkheid uitdrukt.

⁴⁴ Simon en Steenbekker, "De boer als maatschappelijk ondernemer".

⁴⁵ D. Strijker, "Brussel en het Nederlandse platteland," in: *Theoretische en empirische aspecten van Plattelandsvernieuwing*, red. Frans Boekema en Judith van Brussel, 25-31 (Maastricht: Shaker Publishing, 2003), 27.

